

Przywódstwo polityczne w ramach „stabilokracji” a stan demokracji: przykład Serbii

Agata B. Domachowska, *Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu (Polska)*

E-mail: agata.domachowska11@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-8521-9399

Streszczenie

Celem niniejszego artykułu jest próba odpowiedzi na pytanie, w jaki sposób typ przywództwa Aleksandra Vučića w Serbii przekłada się na stan demokracji tego państwa. Do przeprowadzenia analizy wykorzystano nowy koncept „stabilokracji”, opisujący system polityczny charakterystyczny dla państw Bałkanów Zachodnich. Natomiast do oceny stanu demokracji wykorzystano następujące mierniki: raporty *Nations in Transit* (Freedom House), wskaźnik demokracji opracowany przez *Economist Intelligence Unit* (EIU) oraz indeks wolności prasy, przygotowywany przez Reporterów bez Granic.

Słowa kluczowe: Serbia, stabilokracja, demokracja, przywództwo polityczne, Bałkany Zachodnie.

The political leadership in „stabilitocracy” and the state of democracy: Serbian case study

Abstract

The aim of this article is an attempt to answer the question of the impact of Aleksander Vucic political leadership on democracy in Serbia. In this analysis it will be used the new concept of stabilitocracy which describes the semi-authoritarian regimes in the Western Balkans. Furthermore, in order to measure the state of democracy in Serbia I will analyse the Democracy Index produced by The Economist Intelligence Unit (EIU), *Nations in Transit* reports (Freedom House) and the Press Freedom Index published by Reporters Without Borders. I will summarize the article with some conclusions regarding the need for further research.

Keywords: Serbia, stabilitocracy, democracy, political leadership, Western Balkans.

Bałkany to region Europy, który historycznie zawsze kojarzony był z silnymi jednostkami (Dymarski 2016). W latach 90. XX w. byli nimi, chociażby Franjo Tuđman w Chorwacji i Slobodan Milošević w Serbii (Gordy 1999; Cohen 2007; Clark 2008; Antonić 2002). Określano ich również mianem bałkańskich „strongmenów” (Fisher 2007) czy „Big Menów” (Marusic et al. 2017; s. 13). Obecnie do grona tych silnych bałkańskich przywódców należy zaliczyć: Aleksandra Vučića (Serbia), Hashima Thaçiego (Kosowo), Milorada Dodika (Republika Serbska) czy Milo Djukanovicia (Czarnogóra) (Stratulat 2017; s. 13).

Tym, co łączy tych wszystkich liderów bałkańskich jest rządzenie podważające zasady demokratyczne, osłabiające rządy prawa oraz zagrażające wolności mediów, skierowane na osiągnięcie jednego celu – utrzymania się u władzy. Tego rodzaju metody rządzenia niosą za sobą jedynie pozory stabilności, a jednocześnie mogą być zaczątkiem problemów w dłuższym okresie. Jak zauważa macedoński dyplomata, Nikola Dimitrov, istnienie tego modelu silnych przywódców na Bałkanach nie wzbudza sprzeciwu również ze strony samej Unii Europejskiej (UE), pomimo faktu, iż te wszystkie państwa wyrażają aspiracje uzyskania członkostwa w tejże organizacji. Zdaniem N. Dimitrova, obecnie w regionie wzmacniają się tendencje autorytarne i coraz bardziej systemy polityczne państw Bałkanów Zachodnich przypominają model turecki czy rosyjski (Dempsey 2016).

Celem niniejszego artykułu jest analiza sposobu rządzenia w Serbii za czasów Aleksandra Vučića, a także to jak dokładnie przekłada się ono na stan demokracji państwa serbskiego. Zakres chronologiczny badań obejmuje zatem lata 2012-2018 – tj. od momentu objęcia przez niego funkcji wicepremiera oraz ministra obrony narodowej do chwili złożenia artykułu, gdy sprawuje urząd prezydenta kraju. Impulsem do podjęcia rozważań w tym zakresie była ogłoszona w lutym 2018 nowa strategia Komisji Europejskiej na rzecz perspektywy rozszerzenia UE o państwa Bałkanów Zachodnich (Strategy for the Western Balkans 2018). Zgodnie z zawartymi w niej zapisami, Serbia (podobnie jak Czarnogóra), ze względu na swoje dotychczasowe osiągnięcia, ma szansę na uzyskanie członkostwa w UE w 2025 r. Biorąc pod uwagę to, iż poszanowanie wartości demokratycznych oraz rządów prawa stanowi podstawowy wymóg, aby zostać przyjętym do grona państw członkowskich Unii, warto zbadać obecny stan demokracji Serbii. Jak do tej pory zauważalny jest brak szczegółowych badań na ten temat.

W artykule wysuwa się hipotezę, iż sposób sprawowania władzy w Serbii przez A. Vučića (zarówno jako premiera, jak i prezydenta) nie przekłada się na wzmocnienie stanu demokracji oraz rządów prawa w tym państwie. Wręcz przeciwnie – osłabia ją. Co więcej, „stabilokracja” (fenomen, charakterystyczny dla państw bałkańskich, w którym istotną rolę odgrywają m.in. silni przywódcy) może zatem w dłuższym okresie przetożyć się na zdestabilizowanie sytuacji nie tylko w tym państwie, ale także w całym regionie. W celu weryfikacji tak sformułowanej hipotezy badawczej zastosowano zarówno jakościowe, jak i ilościowe metody badawcze – przede wszystkim analizę dyskursu (uwzględniając podejście krytycznej analizy dyskursu), analizę treści oraz metodę decyzyjną. Następnie, po zakończeniu etapu zbierania istotnych, z punktu widzenia badanego problemu, materiałów źródłowych, konieczne było wykorzystanie w przypadku danych statystycznych analizy ilościowej. Natomiast, z tego względu, iż ostatnim etapem procesu badawczego

jest wnioskowanie, czyli umiejscowienie zebranych informacji w szerszym kontekście, skorzystano z metody analizy przypadku (*case study*).

Niniejszy artykuł rozpoczyna się od omówienia i wyjaśnienia nowej koncepcji, jaką jest „stabilokracja”. Następnie, przedstawiona została droga polityczna A. Vučića do objęcia najważniejszych funkcji w Serbii. Natomiast główną część artykułu stanowi ocena stanu demokracji w Serbii, opierając się na następujących miernikach: raportach *Nations in Transit* (Freedom House), wskaźniku demokracji opracowanym przez *Economist Intelligence Unit* (EIU) oraz indeksie wolności prasy, przygotowywanym przez Reporterów bez Granic.

„Stabilokracja” – nowy sposób rządzenia na Bałkanach

Od dłuższego już czasu badacze poszukują odpowiedniego terminu na opisanie systemu politycznego, który sytuuje się pomiędzy skonsolidowaną demokracją a systemem autorytarnym. Jak do tej pory pojawiły się różne propozycje m.in. takie jak: „system hybrydowy” (Meconal et al. 2008), „system mieszany”, „demokracja nieliberalna” (ang. *illiberal democracy*) (Antoszewski 2018), „demokracja większościowa” (ang. *majoritarian democracy*) (zob. więcej: Lijphart 2012; Bieber 2017a). Stosunkowo niedawno, pojawił się jeszcze jeden termin „*stabilitocracy*” – stanowiący połączenie wyrazów „stabilność” (ang. *stability*) i „władza” (gr. *kratos*). W języku polskim termin ten nie doczekał się tłumaczenia. Można jednak na jego podstawie stworzyć neologizm – „stabilokracja”. W niniejszym artykule właśnie tym neologizmem będę się posługiwać.

Początki silnych przywódców dążących do stworzenia stabilokracji należy szukać już w latach 90. XX w. Pewne elementy widoczne są w sposobie rządzenia prezydenta Franjo Tuđmana w Chorwacji, czy też Slobodana Miloševića w Serbii. Jednak, nie można zapomnieć o tym, iż owe reżimy nie były postrzegane jako demokratyczne i wobec tego nie miały jakichkolwiek szans na przystąpienie do UE czy do NATO (Bieber 2017a). Dopiero po tzw. przełomie demokratycznym, czyli przejściu władzy przez siły demokratyczne w 2000 r. (Mikucka-Wójtowicz 2014: s. 94), możliwe było przeprowadzenie dogłębnych zmian i ustanowienie silnych, demokratycznych rządów. Niektórzy badacze twierdzą, iż znaczący wpływ na rozwój stabilokracji w regionie miał kryzys finansowy (2008 r.). To on przede wszystkim uwidocznił słabość samej UE (Bieber 2017a). Wówczas lokalnym autokratom na Bałkanach, przy użyciu populistycznej retoryki oraz ostrej krytyki liberalnych rządów, udało się zdobyć władzę. Stabilokrację można zatem również oceniać jako swoistą odpowiedź społeczeństwa na rozczarowanie z dotychczasowego sposobu sprawowania władzy w tychże państwach, nieprzekładający się na istotne zmiany dla życia obywateli.

Po raz pierwszy termin ten pod koniec 2016 r. użył Srđa Pavlović, czarnogórski badacz z Kanady, na określenie systemu politycznego Czarnogóry, w którym władza posługuje się niedemokratycznymi metodami, a jednocześnie Zachód (UE oraz USA) „przymyka oczy” na owe praktyki, nieustannie podkreślając przywiązanie do wartości demokratycznych oraz rządów prawa (Bieber 2017b). S. Pavlović podsumował, iż system, który zbudował w Czarnogórze

Milo Djukanović można nazwać właśnie jako *stabilitocracy* (Pavlović S. 2016). Warto dodać, iż już w 2012 r. w podobny sposób Antoinette Primatarova oraz Johanna Deimel charakteryzowały Albanię, uznając ją za państwo, które "szerzy stabilność za granicą, ale wewnątrz oscyluje pomiędzy demokracją a tendencjami autorytarnymi" (Bieber 2017b).

Pod koniec 2017 r. BiEPAG (ang. *the Balkans in Europe Policy Advisory Group*) opublikował raport, w którym ponownie posłużono się terminem *stabilitocracy* na określenie semiautorytarnych (ang. *semi-authoritarian*) reżimów występujących w państwach Bałkanów Zachodnich. Tendencją towarzyszącą tymże systemom politycznym jest ignorowanie przez kraje zachodnie antydemokratycznych praktyk lokalnych przywódców tak długo, jak ma miejsce stabilna sytuacja w regionie. Zatem kluczowym elementem tego typu reżimu jest „zewnątrzna legitymizacja”. To ona odróżnia stabilokrację od podobnych systemów, choć wciąż niedemokratycznych tj. chociażby tzw. *illiberal democracy* istniejących w ramach UE – np. Węgry (Gawron-Tabor 2016, Antoszewski 2018), a także tych semiautorytarnych w Turcji czy Rosji (Bieber 2017a).

Państwa zachodnie (w szczególności członkowie UE oraz USA) udzielają wsparcia lokalnym autokratom na podstawie składanych przez nich fałszywych obietnic, dotyczących utrzymania stabilności w regionie (BiEPAG 2017a: s. 10). Nie należy zapominać, że taki rodzaj transakcji charakteryzował relacje Zachodu z różnymi państwami niedemokratycznymi na całym świecie już od wielu dekad. Pod tym względem nie jest to nic nowego. Natomiast to, co wyróżnia Bałkany od tych pozostałych przykładów, to jest obietnica akcesji złożona przez UE. Warto także podkreślić fakt, iż poprzez wsparcie udzielane poszczególnym przywódcom, Zachód stara się zachowywać swoje własne interesy w regionie, budując swą przeciwwagę dla pozycji innych silnych graczy, m.in. takich jak Rosja, Turcja czy Chiny.

Istnieją jeszcze inne czynniki wzmacniające legitymizację tychże reżimów. Jest nim np. stosowanie metody „rządzenia poprzez kryzys”. Lokalni przywódcy powodują kryzysy, a zarazem zarządzają nimi (zarówno wewnątrz jak i na zewnątrz) w celu utrzymania władzy. Zauważalny jest zatem tutaj pewien paradoks związany z funkcjonowaniem stabilokracji. Mianowicie, poprzez powodowanie konfliktowych sytuacji w relacjach z sąsiadami, przyczyniają się jednocześnie do destabilizowania regionu (Bieber 2017a).

Kolejnym paradoksem związanym z tym rodzajem systemu politycznego jest to, iż złożonych obietnic reżimy nie mogą spełnić tak długo, jak długo istnieją, ponieważ jeśli istnieją, nie są w stanie zbudować stabilnej demokracji. Zatem systemy te są skazane, prędzej czy później, na upadek – w końcu konieczne będzie dokonanie wyboru i opowiedzenie się albo za demokracją, albo za systemem autorytarnym (Bieber 2017a). Jak dotychczas jedynym państwem, które zakończyło ten błędny krąg stabilokracji, jest Macedonia (European Western Balkans 2018). Udało się to tylko dzięki długim, nieustannym protestom społecznym, wspólnym działaniom podejmowanym przez partie opozycyjne, a także zaangażowaniu się społeczności międzynarodowej w prowadzenie mediacji z reżimem Nikoli Gruevskiego, rządzącego Macedonią w latach 2006-2016. Należy również podkreślić, iż w rzeczywistości każde z państw bałkańskich posiada swe własne cechy charakterystyczne i sposoby budowania oraz utrzymania owej stabilokracji.

Umacnianie się zatem w regionie stabilokracji oznacza zahamowanie procesu wprowadzania dogłębnych reform, które wzmocniłyby demokrację. Państwa te rządzone są przez silnych polityków z autorytarnym sposobem myślenia, którzy sprawują swą władzę przy wykorzystaniu stworzonej silnej sieci wzajemnych powiązań. Wobec tego, wzmocnianie klientelizmu (Kmezić, Bieber 2017: s. 95) jest coraz bardziej widoczne. Natomiast instytucje państwowe są coraz słabsze, a niezależne media są nieustannie atakowane przez władze. Wszystko to następuje za przyzwoleniem UE, która wciąż podtrzymuje perspektywę członkostwa państw bałkańskich (BIEPAG 2017b: s. 7–8). Równocześnie zatem Unia obniża swoją wiarygodność wybierając stabilność zamiast demokracji (Eror 2018).

Jednocześnie UE stara się prezentować kolejne pomysły na przyspieszenie integracji państw Bałkanów Zachodnich, co wiąże się bezpośrednio z koniecznością przeprowadzenia przez nie niezbędnych reform. W ostatnich latach przedstawiono m.in. takie inicjatywy, jak Proces Berliński (Marciacq 2017: s. 7–13) czy spotkania przywódców sześciu państw bałkańskich (ang. *the Meeting of the Western Balkan 6 – WB6*). Jednak brak jest znaczących rezultatów tychże działań. Wobec tego, na początku 2018 r. Komisja Europejska przyjęła strategię na rzecz perspektywy rozszerzenia UE o kraje regionu (Strategy for the Western Balkans 2018). Dokument ten zawiera wymogi, które muszą spełnić Serbia, Czarnogóra, Albania, Macedonia, Bośnia i Hercegowina oraz Kosowo, aby mogły przystąpić do UE. Za niezbędne uznano wdrożenie reform w obszarze rządów prawa, praw i wolności jednostki, rozwoju relacji dobrosąsiedzkich, a także podjęcia współpracy w regionie na rzecz pojednania. Strategia ta zakłada możliwość przystąpienia Serbii i Czarnogóry do Unii w 2025 r., pod warunkiem, że wszystkie stawiane im wymogi zostaną do tego czasu spełnione. Należy dodać, iż państwa te jako jedyne spośród pozostałych z regionu Bałkanów Zachodnich prowadzą już negocjacje akcesyjne i dlatego mają szansę na zakończenie ich do tej z góry wyznaczonej daty.

Droga Vučića do (pełni) władzy

Aleksander Vučić stosunkowo szybko pojawił się na serbskiej scenie politycznej. Jako niespełna 23-latek wstąpił w szeregi Serbskiej Partii Radykalnej (serb. *Srpska radikalna stranka* – SRS) (1993 r.), dowodzonej przez Vojislav Šešelja. Studiował wówczas na Wydziale Prawa na Uniwersytecie w Belgradzie, w swym rodzinnym mieście. Studia ukończył rok później. W tym samym czasie uzyskał mandat do parlamentu Serbii (Gligorijević 2017). Natomiast już w 1994 r. został wybrany na funkcję sekretarza SRS. W latach 90. XX w. pełnił również funkcję dyrektora centrum sportowego „Pinki” znajdującego się w Zemunie (obecnie dzielnica Belgradu) (Istinomer W/W/W).

W 1998 r. wszedł w skład rządu Mirka Marjanovicia (jednego z najbliższych współpracowników Slobodana Miloševicia – ówczesnego prezydenta FRJ), w którym przez dwa lata sprawował funkcję ministra informacji. To właśnie A. Vučić brał udział przy tworzeniu nowego prawa (serb. *Zakon o javnom informisanju*), na mocy którego ustanowiono srogię kary finansowe dla dziennikarzy oraz mediów, które krytykowały reżim Miloševicia

(The Economist 27.09.2013). Wspominając tamten okres życia, A. Vučić stwierdził, iż źle wypełniał swoje obowiązki, ponieważ nie miał na tyle odwagi, aby sprzeciwić się (Bg2 2016).

Na początku nowego tysiąclecia V. Šešelj został postawiony w stan oskarżenia przed Międzynarodowy Trybunał w Hadze, gdzie przedstawiono mu zarzuty popełnienia zbrodni przeciwko ludzkości oraz zbrodni wojennych, a na czele SRS stanął Tomislav Nikolić. Już w tamtym czasie A. Vučić również uznawany był za ważnego członka tejże partii. Dwukrotnie, w 2004 oraz w 2008 r. kandydował, choć bez powodzenia, na stanowisko burmistrza Belgradu. W tamtym czasie wygłaszał również szereg radykalnych poglądów, charakterystycznych dla ugrupowania, którego był członkiem. Przykładowo w 2007 r. wziął udział w akcji rozklejania plakatów z wizerunkiem Ratko Mladicia (generał serbski z czasów wojny w Bośni i Hercegowinie, skazany w 2017 r. na dożywocie przez Trybunał w Hadze) na bulwarze AVNOJ (Antyfaszystowska Rada Wyzwolenia Narodowego Jugosławii) w stolicy kraju, twierdząc, iż powinien to być bulwar Mladicia. Krytykował on także ówczesne serbskie władze, określając je wprost jako antyserbskie (Bg2 2007). Natomiast rok później, organizował miting poparcia dla Radovana Karadžicia, byłego prezydenta Serbskiej Republiki Bośni i Hercegowiny (w 2016 r. skazany na 40 lat więzienia przez Trybunał w Hadze) i sprzeciwiał się wydaniu go przed Trybunał (Bg2 2008).

W 2008 r. A. Vučić przyłączył się do Tomislava Nikolicia i również zdecydował się na opuszczenie swej macierzystej partii. W ramach SRS doszło wówczas do konfliktu m.in. co do oceny przyszłego kierunku prowadzonej polityki i stosunku do Unii Europejskiej (The Economist 27.09.2013). Następnie obaj utworzyli nowe ugrupowanie polityczne – Serbską Partię Postępową (serb. *Srpska napredna stranka – SNS*). Funkcję przewodniczącego pełnił T. Nikolić, zaś A. Vučić został wybrany na stanowisko wiceprzewodniczącego. Natomiast w 2012, po wygranej w wyborach prezydenckich przez T. Nikolicia, to A. Vučić objął przewodnictwo w SNS. W międzyczasie zwiększył swą popularność, decydując się na udział w programie rozrywkowo-charytatywnym w telewizji Pink pt. „*Plesom do snova*” (2009 r.).

W 2012 r. SNS odniosło nie tylko zwycięstwo w wyborach prezydenckich, ale także w parlamentarnych (zob. tab. 1) (Slavujević 2013). Partia zdecydowała się na stworzenie koalicji z socjalistami (serb. *Socijalistička partija Srbije – SPS*) oraz Zjednoczonymi Regionami Serbii (serb. *Ujedinjeni regioni Srbije – URS*). Na mocy zawartej wówczas umowy koalicyjnej, to lider SPS, Ivica Dačić, został mianowany na urząd premiera. A. Vučić pełnił funkcję wicepremiera, odpowiedzialnego za sprawy bezpieczeństwa oraz walki z korupcją i przestępczością zorganizowaną. Ponadto powierzono mu również tękę ministra obrony narodowej.

Jednak już w styczniu 2014 r. zdecydowano o rozpisaniu nowych wyborów parlamentarnych w Serbii (Jovanović 2014; Slavujević 2014; Atlagić 2014; Orlović 2014). Jak tłumaczył później sam Vučić, głównym powodem ich przeprowadzenia było to, iż nie zamierzał on pełnić funkcji nowego szefa rządu bez uzyskania zgody ze strony wyborców (Istinomer W/W). Po kolejnych wyborach ponownie wygranych przez SNS, rząd utworzyły te same ugrupowania. Na jego czele tym razem stanął już A. Vučić, zaś I. Dačić otrzymał stanowisko ministra spraw zagranicznych.

Po dwóch latach doszło do ponownych przedterminowych wyborów. Tym razem A. Vučić tłumaczył, iż Serbia potrzebuje stabilnego rządu na okres następnych czterech lat, ponieważ w tym czasie zamierza ona wypetnić wszystkie warunki niezbędne do uzyskania członkostwa w UE (Pavlović D. 2016: s. 54; Izborna kampanja 2016).

Tabela 1. Wynik SNS w wyborach parlamentarnych w Serbii (2012, 2014, 2016).

Nazwa partii/rok	2012		2014		2016	
	% zdobytych głosów	Liczba mandatów	% zdobytych głosów	Liczba mandatów	% zdobytych głosów	Liczba mandatów
SNS	24,04	73	48,35	158	48,25	131

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych opublikowanych przez Serbską Komisję Wyborczą (*Republička izborna komisija*).

Już w lutym 2017 r. A. Vučić ogłosił, iż zamierza wziąć udział w wyborach prezydenckich (Čančarević 2017: s. 37–38). Zwyciężył w pierwszej turze, zdobywając ponad 55 proc. poparcia (zob. tab. 2). Rezultat ten spotkał się ze sprzeciwem części społeczeństwa serbskiego, oskarżającej nowego prezydenta o łamanie zasad demokracji oraz o zapędy dyktatorskie. Do złamania konstytucji miał się dopuścić poprzez podjęcie decyzji o „zamrożeniu” (nie rezygnacji) stanowiska lidera partii, a jednocześnie sprawowaniu funkcji prezydenta (House of Lords 2017: s. 32). A. Vučić zorganizowane protesty ocenił jako oznakę „zdrowej demokracji” w Serbii, z czego jest dumny (Karnitschnig 2017).

Tabela 2. Wyniki wyborów prezydenckich w Serbii (2017)

Kandydaci	Liczba zdobytych głosów	[%]
Aleksandar Vučić	2,012,788	55,08
Saša Janković	597,728	16,36
Luka Maksimović	344,498	9,43
Vuk Jeremić	206,676	5,66
Vojislav Šešelj	163,802	4,48
Boško Obradović	83,523	2,29
Saša Radulović	51,651	1,41
Milan Stamatović	42,193	1,15
Nenad Čanak	441,070	1,12
Aleksandar Popović	38,167	1,04
Miroslav Parović	11,540	0,32

Źródło: *Republic of Serbia Presidential Election, 2 April 2017 OSCE/ODIHR Election Assessment Mission Final Report*, s. 19, <https://www.osce.org/odihr/elections/serbia/322166?download=true> (23.02.2018).

To także A. Vučić wyznaczył kandydata na nowego premiera. Wybrana na to stanowisko została Ana Brnabić, pierwsza kobieta na tym stanowisku w Serbii, a przy tym również otwarcie przyznająca się do swego homoseksualizmu (Saeed 2017). Ten dość kontrowersyjny wybór zagwarantował nowemu prezydentowi przychylność oraz uznanie Zachodu (Bona, Martino 2017). Nowa premier kontynuuje politykę prowadzoną przez swego poprzednika, podkreślając, iż priorytetem serbskiej polityki zagranicznej jest uzyskanie członkostwa w UE. Opowiedziała się również za kontynuacją wprowadzania reform, mających na celu zintensyfikowanie działań na rzecz zwalczania korupcji, wzmocnienia instytucji państwowych oraz rozwoju gospodarki kraju (House of Lords 2017: s. 20).

A. Vučićowi udaje się przekonać Unię, iż Serbia za jego rządów jest krajem proeuropejskim, a także, co jeszcze ważniejsze, stabilnym. Potwierdzeniem tego jest zaangażowanie się w prowadzenie dialogu z Kosowem (pod auspicjami UE), którego celem jest normalizacja relacji oraz rozwiązanie wszystkich spornych kwestii, po tym, jak w 2008 r. Prisztina ogłosiła niepodległość Kosowa. W rezultacie, w 2013 r. doszło do zawarcia historycznej umowy pomiędzy dwiema stronami (znaną pod nazwą „*Brussels Agreement*”), której implementacja ma zmierzać do unormowania wzajemnych relacji (First Agreement 2013; zob. szerzej: Bieber 2015; Troncotà 2018; KDI 2018). Chęć współpracy z Zachodem, a szczególnie z Niemcami, uwidoczniła się także w czasie kryzysu migracyjnego (Anastasijevic 2017), kiedy to serbski rząd postępował głównie w zgodzie z polityką kierowaną przez rząd niemiecki. Niewątpliwie, najważniejszym partnerem dla A. Vučića spośród wszystkich państw członkowskich UE są obecnie Niemcy. Niejednokrotnie podkreślał on zaangażowanie się kanclerz Angeli Merkel na Bałkanach, dla której region jest ważny. „Gdyby nie ona [A. Merkel – przyp. Autora], Bałkany miałyby wielkie problemy” – stwierdził serbski prezydent (Karnitschnig 2017).

Jednocześnie A. Vučićowi udaje się pozostać politycznym pragmatykiem, poprzez zręczne balansowanie pomiędzy Rosją a UE. Jak sam zauważył: „ja nic nie ukrywam. Gdy jadę do Moskwy zawsze mówię, że dążymy do uzyskania członkostwa w UE, jednocześnie utrzymując jak najlepsze zarówno polityczne, jak i gospodarcze relacje (z Rosją). To samo mówię, kiedy jestem w Waszyngtonie czy w Brukseli” (Karnitschnig 2017). Warto także dodać, iż Serbia nie przyłączyła się jednak do Zachodu w nałożeniu sankcji na Rosję.

Przywództwo Vučića a stan demokracji w Serbii

Coroczny raport przygotowywany przez *Freedom House* (amerykańską organizację pozarządową) jest jednym z najczęściej wykorzystywanych przez badaczy pomiarem demokracji (Szewczak 2011; Kozłowski 2011). Analiza jego treści wskazuje na to, iż od czasu objęcia władzy w Serbii przez partię SNS z przywódcą A. Vučićem na czele, kraj ten nie dokonuje postępów w zakresie wzmocnienia demokracji (zob. tab. 3). Co więcej, wskaźnik ten pogorszył się z 3,64 w 2012 r. na 3,82 w 2017 r. To najgorszy wynik od 2005 roku. Wobec tego, system Serbii wciąż jest określany jako połowicznie skonsolidowana demokracja (ang. *semiconsolidated democracy*) (*Nations in Transit...* 2017).

Niezbędne jest zatem, dokonanie przez władze w Belgradzie głębokich reform w zakresie rządów prawa, wzmacniania praw i wolności obywateli czy odpolitycznienie mediów. Zgodnie z raportem, zaobserwowano m.in. nieprawidłowości związane z finansowaniem partii rządzącej oraz jej kandydata na prezydenta, Vučića, przed wyborami w 2017 r., a także nadużywanie kontrolowanych przez rząd mediów w celu uzyskania wsparcia dla wyznaczonego kandydata. Co więcej, jak wynika z analizy przeprowadzonej przez *Balkan Investigative Reporting Network* (BIRN), SNS zorganizowała wykorzystanie tysięcy darczyńców pośredniczących w celu ominięcia prawnych limitów indywidualnych darowizn i ukrycia prawdziwego źródła finansowania (*Nations in Transit*, 2017). Jak zauważa Marion Kraske (2017: s. 3), A. Vučić stworzył system, w którym partia rządząca zawłaszczyła instytucje, a także przedsiębiorstwa państwowe. Zarządzają nimi osoby lojalne wobec władzy, tworzące sieć wzajemnych powiązań (Pavićević 2017: s. 31). Đorđe Pavićević, opisując obecną sytuację w Serbii, postuluje się terminem „zawłaszczonego państwa” (serb. *zarobljena država*; ang. *appropriation state*). Z kolei Jovo Bakić używa pojęcia „państwa mafijnego” (serb. *mafijaška država*) (Stanković 2017: s. 117). Termin „zawłaszczone państwo” obecny jest także w serbskim dyskursie publicznym (Sejdić, 2018; Đurić 2018; Dosta je bilo, 2018). Wykorzystywany jest przede wszystkim przez krytyków obecnego prezydenta Serbii w celu opisanego systemu, w którym instytucje państwowe przejęte są przez elitę sprawującą władzę. Są one jej całkowicie podporządkowane i służą wzmacnianiu jej pozycji oraz jednocześnie delegitymizowaniu opozycji. Warto dodać, iż w czasie kampanii wyborczej w 2014 r. A. Vučić skoncentrowany był przede wszystkim na atakowaniu poprzedniej partii rządzącej – Partii Demokratycznej (serb. *Demokratska stranka* – DS). W czasie pierwszych trzech lat rządów SNS aż 97 członków DS zostało aresztowanych bądź postawiono im zarzuty dopuszczenia się korupcji politycznej. Ostatecznie tylko kilku z nich zostało skazanych (Pavićević 2017: s. 31–32).

Pozytywne zmiany *Freedom House* odnotował natomiast w zakresie rozwoju społeczeństwa obywatelskiego. Przykładowo w Serbii coraz więcej organizowanych jest protestów, manifestacji czy demonstracji. Przykładem aktywizacji obywateli serbskich może być np. ruch obywatelski „*Ne da(vi)mo Beograd*” (dosłownie: „nie damy/nie oddamy Belgradu” oraz „nie topimy Belgradu”), który sprzeciwia się zmianom planowanym w stolicy kraju. Jednocześnie domaga się od władz wyjaśnienia „sprawy Savamala” (historyczna dzielnica Belgradu), czyli wyburzenia na tym obszarze szeregu budynków mieszkalnych. Serbskie władze podpisały umowę z inwestorem ze Zjednoczonych Emiratów Arabskich, zakładającą realizację projektu budowlanego w tej części miasta (Cvetinović et al. 2016). Demonstrujący domagają się od rządu przerwania prac oraz ukarania tych osób, które ponoszą odpowiedzialność za wyburzenie domów. Przede wszystkim żądali dymisji m.in. ówczesnego burmistrza Belgradu (Siniša Mali – od 2018 r. – minister finansów), przewodniczącego Zgromadzenia Miasta – Nikoli Nikodijevicia, ministra spraw wewnętrznych Serbii – Nebojšy Stefanovića, dyrektora Policji Serbii – Vladimira Rebića oraz naczelnika policji w Belgradzie – Nikoli Risticia (*Neda(vi)mo Beograd* 2016). *Freedom House* analizując sprawę wyburzenia budynków w tejże dzielnicy, również zwrócił szczególną uwagę na niepowodzenie działań podjętych zarówno przez policję, jak i przez prokuratorów

w prowadzonym śledztwie, co było powszechnie uważane za próbę ochrony sprawców, posiadających silną pozycję polityczną w kraju (*Nations in Transit...* 2017).

Tabela 3. Stopień demokratyzacji systemu politycznego Serbii według raportów *Freedom House* (2008-2017)

	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Poziom demokratyzacji systemu władzy	4.00	4.00	3.75	3.75	3.75	3.75	3.75	3.75	4.00	4.25
Proces wyborczy	3.25	3.25	3.25	3.25	3.25	3.25	3.25	3.25	3.25	3.50
Spółeczeństwo obywatelskie	2.75	2.75	2.50	2.25	2.25	2.25	2.25	2.25	2.25	2.25
Niezależne media	3.75	3.75	4.00	4.00	4.00	4.00	4.00	4.25	4.50	4.50
Demokratyczne władze samorządowe	3.75	3.75	3.50	3.50	3.50	3.50	3.50	3.50	3.50	3.50
Niezależne władze sądownicze	4.50	4.50	4.50	4.50	4.50	4.50	4.50	4.50	4.50	4.50
Korupcja	4.50	4.50	4.50	4.25	4.25	4.25	4.25	4.25	4.25	4.25
Poziom demokracji	3.79	3.79	3.71	3.64	3.64	3.64	3.64	3.68	3.75	3.82

Źródło: *Nations in Transit, Serbia 2017*, <https://freedomhouse.org/report/nations-transit/2017/serbia> (27.02.2018).

W raporcie *Freedom House* wskazuje się również na zagrożenie dla wolności mediów w Serbii. Dziennikarze zwracają uwagę na liczne ataki ze strony polityków, próby ich zastraszenia (np. kierowanie gróźb dotyczących procesów sądowych), występowanie autocenzury, presji redakcyjnej ze strony polityków czy politycznie powiązanych właścicieli mediów. W ciągu roku odnotowano łącznie 92 ataki na dziennikarzy. Co więcej, zarówno rząd, jak i partia rządząca starają się wywierać wpływ na prywatne media częściowo poprzez kontrakty reklamowe i inne pośrednie dotacje (*Nations in Transit...* 2017).

Te same problemy opisywane są w raporcie przygotowywanym przez „Dziennikarzy bez granic” (zob. tab. 4). Szczególnie narażone na naciski ze strony władzy są takie grupy medialne jak: BIRM i CINS, strona internetowa KRIK, dziennik „Danas” czy tygodnik „Vreme” (Reporters without borders 2017). Co prawda, pewne ustawy zgodnie z europejskimi standardami w zakresie wolności mediów zostały przyjęte, jednak w rzeczywistości jeszcze nie zostały wprowadzone w życie. Dostrzegalny jest również brak transparentności w publicznym finansowaniu mediów. Ponadto analiza okładek czasopism prorządowych wskazuje na faworyzowanie osób sprawujących władzę. Mianowicie aż na 97 proc. okładek pojawiło się zdjęcie A. Vučića (wszystkie o pozytywnym wydźwięku), a tylko 3 proc. z liderami opozycji – z czego większość niósł ze sobą treści negatywne (House of Lords 2017: s. 33).

Tabela 4. Indeks wolności prasy: Serbia (2011–2017)

Rok	2011/2012	2013	2014	2015	2016	2017
Pozycja	80	63	54	67	59	66
Wynik	29	26,59	25,05	27,66	27,60	28,05

Źródło: Opracowanie własne na podstawie raportów przygotowywanych przez Reporterów bez Granic.

Kolejną skalą pomiaru stanu demokracji jest ta opracowana przez brytyjski tygodnik „The Economist” (*The Economist Intelligence Unit*). Indeks uwzględnia następujące kategorie: proces wyborczy, funkcjonowanie władzy, partycypacja polityczna, kultura polityczna oraz swobody obywatelskie (ochrona podstawowych praw człowieka). Opierając się na wartościach indeksu państwa klasyfikowane są jako: pełne demokracje (8–10 punktów), niepełne (wadliwe) demokracje (6–7,9 punktów), reżim mieszany (hybrydowy) (4–5,9 pkt.) oraz reżim autorytarny (poniżej 4 pkt.). Analizując wyniki, jakie w ostatnich latach osiągnęła Serbia trzeba podkreślić, iż w badanym okresie system tego państwa również określany był mianem „demokracji wadliwej” (*ang. flawed democracy*). W tym raporcie również zauważalny jest spadek serbskiego państwa w rankingu po 2015 r. (zob. tab. 5). Widoczny jest on przede wszystkim w dwóch obszarach: procesie wyborczym oraz partycypacji politycznej. W raporcie zwraca się uwagę na nieformalną konsolidację władzy przez prezydenta Vučića, przy jednoczesnym osłabianiu się pozycji partii opozycyjnych, słabo funkcjonującym parlamencie oraz pogarszaniu się sytuacji w zakresie wolności mediów (*The Economist Intelligence Unit* 2018: s. 30, 56–57).

Tabela 5. Stan demokracji w Serbii według raportów opracowywanych przez „The Economist Intelligence Unit” (2012–2017)

Rok	Ogólny wynik	Pozycja	Proces wyborczy	Funkcjonowanie rządu	Partycypacja polityczna	Kultura polityczna	Wolności obywatelskie
2012	6,33	66	9,17	4,64	6,11	4,38	7,35
2013	6,67	57	9,17	5,71	6,11	5,00	7,35
2014	6,71	56	9,17	5,36	6,67	5,00	7,35
2015	6,71	58	9,17	5,36	6,67	5,00	7,35
2016	6,57	64	8,75	5,36	6,67	5,00	7,06
2017	6,41	66	8,25	5,36	6,11	5,00	7,35

Źródło: Opracowanie własne na podstawie raportów *The Economist Intelligence Unit*.

Na podobne kwestie zwraca uwagę również raport Komisji Europejskiej z 2018 r. Podkreśla się w nim konieczność przeprowadzenia reform administracji publicznej, wymiarów sądownictwa, prawa wyborczego (zagwarantowanie przejrzystości procesu

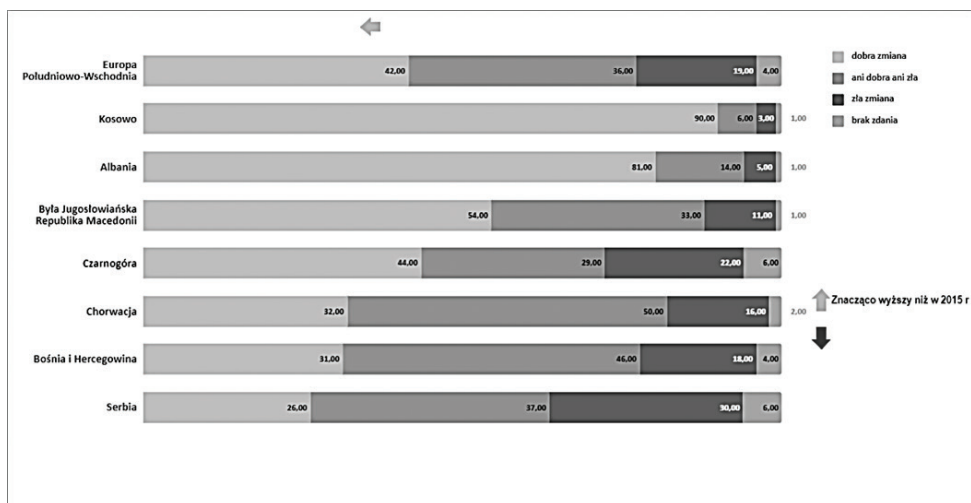
wyborczego), zintensyfikowanie działań na rzecz walki z korupcją oraz przestępczością zorganizowaną (EC Report 2018: s. 3–4). Niezbędne jest również usprawnienie dialogu pomiędzy partiami. Niewątpliwie jednak, korupcja pozostaje powszechna w wielu dziedzinach i nadal stanowi poważny problem w Serbii. Dostrzegalne jest również znaczące opóźnienie w przyjęciu nowej ustawy o Agencji Antykorupcyjnej (*Nations in Transit...* 2017). Chociaż liczba aresztowań i oskarżeń o korupcję wzrosła, orzekanie wobec urzędników oraz polityków na wysokim szczeblu jest bardzo rzadkie. W sierpniu 2017 r. Sąd w Belgradzie odrzucił sprawę o korupcję, która dotyczyła zakupu mieszkania przez ministra obrony. Ponadto liczba wyroków skazujących za przestępczość zorganizowaną pozostaje niewielka. Jednocześnie możliwość wywierania wpływu politycznego na sądownictwo nadal budzi niepokój UE (EC Report 2018: s. 3–4). Jak podkreślono w raporcie *Nations in Transit* (2017) niezależność sądownictwa jest zagrożona przez wpływ polityczny na nominacje sędziów, a także wielu sędziów zgłosiło występowanie zewnętrznych nacisków dotyczących ich orzeczeń. Sprawy o wysokiej wrażliwości politycznej są szczególnie podatne na ingerencję. W dodatku politycy regularnie komentują sprawy sądowe, w tym omawiając toczące się sprawy lub dochodzenia.

Należy także dodać, że za niezbędne uznano polepszenie sytuacji osób należących do grup dyskryminowanych (tj. Romowie, homoseksualiści, osoby niepełnosprawne, nosiciele wirusa HIV czy chorzy na AIDS). Gwarancje prawne dla grup szczególnie wrażliwych społecznie są słabo egzekwowane (EC Report 2018: s. 3–4). Konieczne jest także przyjęcie ustawy o równouprawnieniu ze względu na płeć. Na przykład, kobiety mają prawo do równej płacy za taką samą pracę, ale zasada ta nie jest powszechnie respektowana. Z kolei, mniejszość romska jest szczególnie podatna na dyskryminację w zakresie zatrudnienia czy edukacji. Natomiast osoby LGBT w dalszym ciągu borykają się z mową nienawiści, groźbami, a nawet z przemocą fizyczną, a sprawcy rzadko są karani pomimo przepisów dotyczących przestępstw z nienawiści i dyskryminacji (*Nations in Transit...* 2017). Co prawda, Ana Brnabić, jako pierwsza kobieta w historii Serbii, ale także osoba przyznająca się do swego homoseksualizmu, została premierem, jednak jej nominacja oceniana była jako próba uzyskania przychylności ze strony UE, a nie działaniem na rzecz wzmocnienia praw kobiet czy osób LGBT (*Nations in Transit...* 2017). Jednocześnie jednak należy odnotować pewne gesty poparcia ze strony rządu dla praw osób LGBT. Mianowicie, premier Brnabić wzięła udział w zorganizowanej w Belgradzie paradzie równości. Zgodnie z treścią unijnego raportu, Serbia nie poczyniła żadnych postępów w zakresie wolności słowa (EC Report 2018: s. 3–4). Należy dodać, iż państwo to już w styczniu 2014 roku rozpoczęło negocjacje akcesyjne z UE i ma ambicje przystąpienia do tej organizacji najpóźniej w 2025 r.

Jednak tego rodzaju polityka, prowadzona obecnie przez wielu przywódców Bałkanów Zachodnich nie może przetrwać próby czasu, co potwierdza przykład macedoński. Należy zgodzić się z twierdzeniem austriackiego badacza, Floriana Bierbera, który przyrównał sposób rządzenia tych przywódców do „tańczenia na brzegu wulkanu” (ang. *dancing on the edge of a volcano*) (European Western Balkans 2018). Tego rodzaju działania niosą za sobą jedynie pozory stabilności, natomiast w dłuższym okresie stanowią wręcz podstawę niestabilności. W rzeczywistości zatem stabilokracja cofa Bałkany Zachodnie

a nie przybliżyła ku UE. Co więcej, na co wskazują przeprowadzane badania, w Serbii zmniejsza się poparcie społeczeństwa dla członkostwa w Unii (zob. diagram poniżej). To zjawisko powinno być ostrzeżeniem zarówno dla serbskich elit, deklarujących dążenie ku uzyskaniu akcesji do UE, jak i dla Unii – organizacji, która ma ambicje odgrywania jeszcze ważniejszej roli w przestrzeni międzynarodowej.

Diagram 1. Czy przystąpienie (dla Chorwacji – obecność) do UE byłoby dobrą rzeczą?

Źródło: Handijiska-Trendafilova Maja (red.) (2017), *PUBLIC OPINION SURVEY, Balkan Barometer 2017*, Sarajevo, s. 55.

Wnioski

Stabilokracja to nowy fenomen charakterystyczny dla państw bałkańskich. Do jego cech charakterystycznych należy zaliczyć przede wszystkim: silne przywództwo oraz zewnętrzną legitymizację (przede wszystkim ze strony UE). Ponadto stabilokracja przekłada się negatywnie na stan demokracji w państwach regionu oraz osłabia rządy prawa. Jednak samo stabilizowanie Bałkanów, w celu uniknięcia powtórki z krwawych konfliktów z lat 90. XX wieku, pozwalając na nieprzestrzeganie zasad demokratycznych, w rezultacie tworzy jedynie iluzję stabilności i hamuje rozwój tej części kontynentu europejskiego.

Serbia pod rządami Aleksandra Vučića nie dokonuje znaczących zmian w celu demokratyzacji. Na to wskazują różne raporty międzynarodowe, badające zmiany zachodzące w tym państwie w ostatnich latach. Wciąż zauważalny jest brak przeprowadzenia dogłębnych reform w celu wzmocnienia demokracji oraz rządów prawa. Podważa się przy tym jednocześnie wolność mediów. Vučić poprzez podejmowane przez siebie działania (organizowanie przedterminowych wyborów parlamentarnych czy też udział w wyborach prezydenckich) konsoliduje swoją władzę w państwie. Równie zręcznie działa na arenie międzynarodowej, starając się jednocześnie utrzymywać dobre relacje zarówno

z UE, jak i z Rosją. Widoczne jest utrzymywanie poparcia dla rządów Aleksandra Vučića ze strony UE, a w szczególności przez kanclerz Niemiec – Angelę Merkel, głównie jako zaangażowanie w utrzymanie stabilności w regionie.

Stabilokracja nie może przetrwać jednak próby czasu, o czym świadczy wspomniany już przykład macedoński. Zatem należy się spodziewać, że również w samej Serbii, prędzej czy później, dokonają się zmiany. Trudno jest jednak stwierdzić, czy państwo serbskie będzie budować stabilną demokrację, czy też wręcz przeciwnie – zacznie zmierzać w kierunku systemu autorytarnego. Istotną rolę w tym względzie może nadal odegrać UE, konsekwentnie egzekwując wypełnianie przez Serbię takich warunków jak: sukcesywne wzmocnianie rządów prawa, budowanie silnych instytucji demokratycznych oraz poszanowanie praw człowieka.

Agata B. Domachowska – doktor, adiunkt na Uniwersytecie Mikołaja Kopernika w Toruniu. Odbyła staże badawcze i naukowe w Chorwacji, Serbii, Czarnogórze, Macedonii, Albanii, Belgii oraz w Stanach Zjednoczonych. Stypendystka m.in. Fundacji Kościuszkowskiej. Od lipca 2013 r. członek międzynarodowej grupy badawczej „Strategic Partnership between a State and an International Organization: An Ideal Model”. Od maja 2014 r. współtworzy międzynarodową grupę badawczą „East European Migration during the Cold War”

Agata B. Domachowska – PhD, assistant professor at the Nicolaus Copernicus University in Toruń. She completed research and scientific internships in Croatia, Serbia, Montenegro, Macedonia, Albania, Belgium and the United States. Kosciuszko Foundation’s scholarship holder. From July 2013 – a member of the international research group “Strategic Partnership between a State and an International Organization: An Ideal Model”. From May 2014 she co-creates the international research group “East European Migration during the Cold War”.

➔ Bibliografia

- ATLAGIĆ Siniša (2014), *Kampanja pred vanredne parlamentarne izbore u Srbiji 2014: Teme u funkciji promocije lidera*, „Politički život. Časopis za analizu politike”, nr 11.
- ANASTASIJEVIĆ Dejan (2017), *Serbia’s Vucic stronger than ever*, <https://euobserver.com/beyond-brussels/137490> (01.03.2018).
- ANTONIĆ Slobodan (2002), *Zarobljena zemlja. Srbija za vlade Slobodana Miloševića*, Beograd.
- ANTOSZEWSKI Andrzej (2018), *Demokracja nieliberalna jako projekt polityczny*, „Przegląd Europejski”, nr 2.
- B92 (2007), *Radikali ispred B92*, https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2007&mm=05&dd=26&nav_category=11&nav_id=248428 (03.03.2018).
- B92 (2008), *Miting završen, nema šetnje*, https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2008&mm=07&dd=29&nav_category=11&nav_id=310635 (26.02.2018).
- B92 (2016), *Vučić: Loše sam obavljao posao ministra informisanja*, https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2016&mm=06&dd=06&nav_category=11&nav_id=1140523 (05.03.2018).
- BIEBER Florian (2015), *The Serbia-Kosovo Agreements: An eu Success Story?*, “Review of Central and East European law”, 40(3-4).

- BIEBER Florian (2017a), *The Rise (and Fall) of Balkan Stabilitocracies*, <https://www.cirsd.org/en/horizons/horizons-winter-2018-issue-no-10/the-rise-and-fall-of-balkan-stabilitocracies> (25.02.2018).
- BIEBER Florian (2017b), *What is a stabilitocracy?*, <http://www.suedosteuropa.uni-graz.at/biepag/node/245> (26.02.2018).
- BiEPAG (2017a), *Western Balkans and the EU Fresh Wind in the Sails of Enlargement, October*, <http://wb-csf.eu/wp-content/uploads/2017/11/Western-Balkans-and-the-EU-Fresh-Wind-in-the-Sails-of-Enlargement-%E2%80%93-BiEPAG.pdf> (19.02.2018).
- BiEPAG (2017b), *The Crisis of Democracy in the Western Balkans. Authoritarianism and EU Stabilitocracy, March*, <http://www.biepag.eu/wp-content/uploads/2017/03/BiEPAG-The-Crisisof-Democracy-in-the-Western-Balkans-Authoritarianism-and-EU-Stabilitocracy-web.pdf> (26.02.2018).
- BONA Marzia, MARTINO Francesco (2017), *Political instability in the Balkans: the remedies are long-term*, <https://www.balcanicaucaso.org/eng/Areas/Balkans/Political-instability-in-the-Balkans-the-remedies-are-long-term-181197> (06.11.2018).
- ČANČAREVIĆ Danka (2017), *Imidž kandidata na predsedničkim izborima u Republici Srbiji*, „Politički život. Časopis za analizu politike”, nr 13.
- CLARK Janine N. (2008), *Serbia in the Shadow of Milošević: The Legacy of Conflict in the Balkans*, Londyn.
- COHEN Lenard J. (2007), *The Milošević Dictatorship: Institutionalizing Power and Ethno-Populism in Serbia*, w: Bernd Jurgen Fisher (red.), *Balkan Strongmen Dictators and Authoritarian Rulers of South Eastern Europe*, London.
- CVETINOVIĆ Marija, MARIČIĆ Tamara, BOLAY Jean-Claude (2016), *Participatory Urban Transformations in Savamala, Belgrade – Capacities and Limitations*, „Spatium”, No. 36.
- DEMPSEY Judy (2016), *The Ebbing of Democracy in the Western Balkans*, <http://carnegieeurope.eu/strategieurope/?fa=64654> (18.02.2018).
- DOSTA JE BILO (2018), *Srbija zarobljena u korupciji*, <http://dostajebilo.rs/blog/2018/01/14/srbija-zarobljena-u-korupciji/?lang=lat> (05.11.2018).
- DYMARSKI Mirosław (2016), *Serbian political leadership: archetype and modernist*, 2016, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej”, vol. 51, nr 1.
- ĐURIĆ Maja (2018), *Diskusija: Da li je Srbija “zarobljena država”?*, <http://rs.n1info.com/a399987/Vesti/Diskusija-Da-li-je-Srbija-zarobljena-drzava.html> (05.11.2018).
- EC REPORT 2018, <https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/20180417-serbia-report.pdf> (07.11.2018).
- EROR Aleks (2018), *How Aleksandar Vucic Became Europe’s Favorite Autocrat*, „Foreign Policy”, <http://foreignpolicy.com/2018/03/09/how-aleksandar-vucic-became-europes-favorite-autocrat/> (27.02.2018).
- EUROPEAN WESTERN BALKANS (2018), *Bieber: Macedonia is the only country of the Western Balkans to end stabilitocracy*, <https://europeanwesternbalkans.com/2018/02/21/bieber-macedonia-country-western-balkans-end-stabilitocracy/> (03.03.2018).
- FIRST AGREEMENT of principles governing the normalization of relations (2013), http://www.kryeministri-FIRST.ks.net/repository/docs/FIRST_AGREEMENT_OF_PRINCIPLES_GOVERNING_THE_NORMALIZATION_OF_RELATIONS,_APRIL_19,_2013_BRUSSELS_en.pdf (02.03.2018).

- FISHER Bernd Jurgen (red.) (2007), *Balkan Strongmen Dictators and Authoritarian Rulers of South Eastern Europe*, London.
- GAWRON-TABOR Karolina (2016), *Viktor Orban's illiberal democracy in the indices of the quality of democracy*, "Kultura i Edukacja", nr 4.
- GLIGORIJEVIĆ Jovana (2017), *Biografija iz varikine*, <http://www.vreme.com/cms/view.php?id=1505167> (03.03.2018).
- GORDY Eric D. (1999), *The Culture of Power in Serbia. Nationalism and the Destruction of Alternatives*, University Park, Pennsylvania.
- HANDIJSKA-TRENDAFILOVA Maja (red.) (2017), *Public Opinion Survey, Balkan Barometer 2017*, Sarajevo.
- HOUSE OF LORDS (2017), *The UK and the future of the Western Balkans, Select Committee on International Relations*, London, <https://publications.parliament.uk/pa/ld201719/ldselect/ldintrel/53/53.pdf> (25.02.2018).
- ISTINOMER (WWW), *Aleksandar Vučić*, <http://www.istinomer.rs/akter/15/Aleksandar-Vucic> (24.02.2018).
- IZBORNA KAMPANJA 2016: *kako su političari komunicirali s biračima* (2016), <http://birnsrbija.rs/wp-content/uploads/2016/06/Kako-su-politicari-komunicirali-sa-biracima.pdf> (02.03.2018).
- JOVANOVIĆ Milan (2014), *Parlamentarni izbori u Srbiji 2014. godine: mali jubilej*, „Politički život. Časopis za analizu politike”, nr 11.
- KARNITSCHNIG Matthew (2017), *Serbia's plan to bring back (best of) Yugoslavia*, <https://www.politico.eu/article/for-serbias-vucic-road-to-eu-runs-through-balkans/> (03.03.2018).
- KDI (2018), *Dijalog Kosovo-Srbija: izazovi i dalji koraci*, <http://kdi-kosova.org/wp-content/uploads/2018/04/18-Sfidat-SRB-04.pdf> (08.11.2018).
- KMEZIĆ Marko, BIEBER Florian (red.) (2017), *The Crisis of Democracy in the Western Balkans. An Anatomy of Stabilitocracy and the Limits of EU Democracy Promotion*, Balkans in Europe Policy Advisory Group.
- KOZŁOWSKI Artur Roland (2011), *Relevantność mierników demokracji*, w: Sylwester Wróbel (red.) *Dylematy współczesnej demokracji*, Toruń.
- KRASKE Marion (2017), *State capture in the Balkans – l'état c'est nous!*, "Perspectives", nr 3.
- LIJPHART Arend (2012), *Patterns of Democracy. Government Forms and Performance in Thirty-Six Countries*, New Haven/Londyn.
- MARCIACQ Florent (2017), *The European Union and the Western Balkans after the Berlin Process Reflecting on the EU Enlargement in Times of Uncertainty*, Friedrich Ebert Stiftung, <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/sarajevo/13948.pdf> (21.02.2018).
- MARUSIC Damir, BEDENBAUGH Sarah, WILSON Damon, (2017), *Balkans Forward. A New US Strategy for the Region*, Atlantic Council, http://neaproini.us/wp-neaproini/uploads/2017/11/Balkans_Foward_web_1128.pdf (18.02.2018).
- MECONAL Alina Rocha, FRITZ Verena, RAKNER Lise (2008), *Hybrid regimes and the challenges of deepening and sustaining democracy in developing countries*, "South African Journal of International Affairs", Vol. 15, No. 1.
- MIKUCKA-WÓJTOWICZ Dominika (2014), *Demokratyczna transformacja w Serbii i Chorwacji w latach 1990-2010*, Kraków.

- NATIONS IN TRANSIT 2017, Serbia (2017), <https://freedomhouse.org/report/nations-transit/2017/serbia> (04.03.2018).
- NE DA(VI)MO Beograd (2016), *Beograd NIJE MALI!*, <https://nedavimobeograd.wordpress.com/2016/07/15/beograd-nije-mali/> (05.11.2018).
- ORLOVIĆ Slaviša (2014), *Parlamentarni izbori 2014: kontenst, akteri i ishodi*, „Politički život. Časopis za analizu politike”, nr 11.
- PAVIĆEVIĆ Đorđe (2017), *Serbia: hijacked and appropriated state*, „Perspectives”, nr 3.
- PAVLOVIĆ Dušan (2016), *Serbian Elections 2016 Election Analysis*, „Contemporary Southeastern Europe”, nr 3(1).
- PAVLOVIĆ Srđa (2016), *Montenegro's 'stabilitocracy': The West's support of Đukanović is damaging the prospects of democratic change*, <http://blogs.lse.ac.uk/euoppblog/2016/12/23/montenegro-stabilitocracy-how-the-wests-support-of-đukanovic-is-damaging-the-prospects-of-democratic-change/> (26.02.2018).
- REPORTERS WITHOUT BORDERS 2017, Serbia (2017), <https://rsf.org/en/Serbia> (04.03.2018).
- SAEED Saim (2017), *Serbia on course to have first female prime minister*, <https://www.politico.eu/article/serbia-on-course-to-have-first-female-prime-minister/> (27.02.2018).
- SEJDINOVIĆ Nedim (2018), *Đorđe Pavićević: Vučićevi blefovi sve teže prolaze*, <http://www.autonomija.info/djordje-pavicevic-vucicevi-blefovi-sve-teze-prolaze.html> (05.11.2018).
- SLAVUJEVIĆ Zoran (2013), *O izbornim i postizbornim pobjednicima, dobitnicima i gubitnicima*, „Politički život. Časopis za analizu politike”, nr 8.
- SLAVUJEVIĆ Zoran (2014), *Neke od opštih karakteristika kampanje za vanredne parlamentarne izbore 2014. Godine*, „Politički život. Časopis za analizu politike”, nr 11.
- STANKOVIĆ Dejan Vuk (2017), *Diskurzivna analiza*, „Kvartalni MEDIJAMETAR. Analiza štampanih medija u Srbiji”, nr 2.
- STRATEGY for the Western Balkans (2018), https://ec.europa.eu/commission/news/strategy-western-balkans-2018-feb-06_en (27.02.2018).
- STRATULAT Corina (2017), *Democratisation via EU integration: Fragile Resilience and Resilient Fragility*, w: Sabina Lange, Zoran Nechev, Florian Trauner (red.), *Resilience in the Western Balkans*, EU Institute for Security Studies.
- SZEWCZAK Wiktor (2011), *Jak zmierzyc demokrację?: skale pomiaru demokracji politycznej stosowane w politologii porównawczej*, „Przegląd Politologiczny”, nr 1/2011.
- THE ECONOMIST Intelligence Unit (2018), *Democracy Index 2017. Free speech under attack*, https://pages.eiu.com/rs/753-RIQ-438/images/Democracy_Index_2017.pdf (05.11.2018).
- THE ECONOMIST (27.09.2013), *Aleksandar Vucic: man on a mission*, <http://country.eiu.com/article.aspx?articleid=764088660&Country=Serbia&topic=Economy&oid=974181481&flid=1841007368> (17.02.2018).
- TRONCOTĂ Miruna (2018), *The association that dissociates'- narratives of local political resistance in Kosovo and the delayed implementation of the Brussels Agreement*, „Southeast European and Black Sea Studies”, no 18(2).